

Prof. dr hab. Justyna M. Chodkowska-Miszczuk
Instytut Geografii Społeczno-Ekonomicznej
i Gospodarki Przestrzennej
Wydział Nauk o Ziemi i Gospodarki Przestrzennej
Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

Toruń, dn., 19.01.2025 r.

**Recenzja rozprawy doktorskiej mgr Viktorii Verezhak
pt. „Climate change response in the European Arctic states
from the feminist perspective”
przygotowanej w Szkole Doktorskiej Nauk Społecznych
Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie
Promotor pracy doktorskiej: dr hab. Michał Łuszczuk, prof. UMCS**

Wstęp

Pani Mgr Viktoriia Verezhak po ukończeniu studiów licencjackich na Wschodnioeuropejskim Uniwersytecie Narodowym im. Łesi Ukrainki w Łucku podjęła studia magisterskie na Uniwersytecie Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie na kierunku stosunki międzynarodowe. Edukację kontynuowała na studiach III stopnia w Szkole Doktorskiej Nauk Społecznych UMCS przygotowując rozprawę doktorską w dyscyplinie geografia społeczno-ekonomiczna i gospodarka przestrzenna. Istotnym elementem zdobywania umiejętności i doświadczenia przez Doktorantkę jest Jej uczestnictwo w stażach, m.in. w Danii i Norwegii. Efekty realizowanych prac badawczych obejmują artykuły naukowe, referaty prezentowane podczas konferencji naukowych, w tym zagranicznych oraz wystąpienia popularnonaukowe.

Wyniki analiz prowadzonych w ramach dysertacji znalazły odzwierciedlenie w formie rozprawy doktorskiej pt. „Climate change response in the European Arctic states from the feminist perspective”.

Ocena formalna rozprawy doktorskiej

Recenzowana praca doktorska została napisana w języku angielskim i mieści się na 256 stronach maszynopisu. Jej treść została wzbogacona 7 tabelami i 5 rycinami, w tym dotyczącymi bezpośrednio obszaru badań. Praca zawiera niemal 260 referencji, z czego ponad 40 stanowią dokumenty strategiczne i prawne poddane szczegółowej analizie. Strukturę pracy tworzy 7 rozdziałów, wśród których można wyróżnić wstęp, część teoretyczną, empiryczną i podsumowanie oraz rozdziały uzupełniające (wykaz tabel, rycin, aneksy). Układ pracy jest logiczny. Z uwagi na zasadniczą treść pracy poświęconą nordyckiej części Arktyki, jej tytuł mógłby być doprecyzowany w kontekście obszaru wytypowanego do badań szczegółowych.

Ocena merytoryczna rozprawy doktorskiej

Poruszana problematyka dotycząca skutków zmiany klimatu jest niezwykle aktualnym i ważkim zagadnieniem, tak z punktu widzenia naukowego, jak i praktycznego. Oprócz oczywistych kwestii finansowych i technologicznych, budowanie długofalowych, efektywnych strategii mitygacyjnych i adaptacyjnych wymaga uwzględnienia przesłanek społeczno-kulturowej i przestrzennej. Na tę potrzebę odpowiada niniejsza rozprawa doktorska dostarczając dowodów, iż przedsięwzięcia proklimatyczne powinny oferować wielopłaszczyznowe, transdyscyplinarne i kontekstualizowane scenariusze rozwoju, tak aby niwelować i zapobiegać nierównościom społeczno-przestrzennym związanym ze skutkami zmiany klimatu. Analiza owych zagadnień jest realizowana z perspektywy feministycznej w europejskich obszarach arktycznych. Kontekst empiryczny rozprawy doktorskiej jest niezwykle istotny. Lokowanie badań z zakresu nierówności płci i klas społecznych wobec skutków zmiany klimatu w północnej Europie stanowi unikatowe podejście wobec znanych w literaturze analiz prowadzonych w krajach tzw. Globalnego Południa. Doktorantka słusznie zidentyfikowała Finlandię, Norwegię, Szwecję, Islandię i Grenlandię – autonomiczne terytorium zależne od Danii, jako obszar predystynowany do tego typu badań z racji asymetrycznej struktury demograficznej ze względu na płeć, depopulację, starzejące się społeczeństwo, a przede wszystkim ogromne zagrożenia wynikające ze zmiany klimatu i rosnącej średniej temperatury powietrza w regionie. Podjęcie badań nad Arktyką pozwala widzieć niemal jak w soczewce wszystkie globalne wyzwania rozwojowe, także te krzyżujące się oraz ich efekty. Wysoko zatem należy ocenić identyfikację niszy badawczej związanej

z wpływem skutków zmiany klimatu na jakość życia, codzienne funkcjonowanie kobiet i szerszej środowisk marginalizowanych oraz rozwój regionów i krajów arktycznych.

Poprawnie został sformułowany kognitywny cel pracy, którym było dążenie do ujawnienia niedociągnięć i luk w reakcji na skutki zmiany klimatu wobec wyzwań społecznych i środowiskowych w wyselekcjonowanych państwach arktycznych. Został on uszczegółowiony poprzez dodanie czterech pytań badawczych. Trzy z nich mają charakter poznawczy, jeden nosi znamiona aplikacyjnego. Dotyczyły one zarówno identyfikacji zaistniałych nierówności społeczno-gospodarczych i przestrzennych, jak również polityk publicznych, w tym wskazania działań prowadzących do wzmocnienia ich responsywności i postulowania systemowego włączenia analizy płci. Wskazane byłoby także określenie celu metodologicznego, szczególnie że wykorzystane przez Doktorantkę podejście feministyczne nadal wymaga usprawnień i konkretyzacji.

Pozytywnym aspektem pracy jest ustrukturyzowanie wstępu co wzmacnia przekaz i klarowność całego manuskryptu. Rozumiem potrzebę wskazania wiodących publikacji i opracowań tematycznych niezbędnych w realizacji pracy doktorskiej (roz. 1.3.). Niemniej jednak wydaje się, że ta treść mogłaby z powodzeniem zostać przesunięta i wkomponowana częściowo w kontekst teoretyczny oraz opisujący przebieg procedury badawczej. Cały rozdział byłby bardziej komunikatywny gdyby w miejsce wylistowania dokumentów zaproponować ich ujęcie syntetyczne i odpowiednią artykulację. Pozwoliłoby to na ich usystematyzowanie i wstępną identyfikację kierunków badawczych oraz zasadniczych problematyk pozostających w kręgu zainteresowania decydentów omawianych krajów. Praca zyskałaby na czytelności gdyby udało się wygospodarować miejsce na szczegółowe opisanie całej procedury badawczej, która obejmuje także wykonane przez Doktorantkę pogłębione studia literaturowe. Stanowią one istotny komponent całego projektu badawczego, a więc także jego wymiaru metodologicznego. Ich niezwykle ciekawe i stymulujące wyniki są odzwierciedlone w zasadniczych rozdziałach rozprawy. Ostatnie akapity rozdziału 1.5. *Theoretical framework and research methodology* zawierają opis stosowanej metody jakościowej w postaci wywiadów częściowo ustrukturyzowanych w liczbie 30, z czego 2 przeprowadzone w formie bezpośredniego kontaktu badacza z respondentem. Opisana jest forma postępowania z danymi pierwotnymi, sposób zarządzania nimi i wskazane oprogramowanie do analizy szczegółowej. Z uwagi na fakt, że badanie jakościowe (analiza dokumentów zastanych i wywiady) stanowi fundament całej rozprawy doktorskiej, powinno ono zostać wyeksponowane i szczegółowo scharakteryzowane, począwszy od przesłanek decydujących o wyborze analizy jakościowej, poprzez konkretne wskazanie, który etap projektu badawczego został zrealizowany dzięki

wykorzystaniu poszczególnych narzędzi jakościowych, aż po ocenę ich użyteczności. Ponadto, wykorzystanie ewaluacji feministycznej wymaga skrzętnego omówienia, które oczywiście recenzowana rozprawa doktorska zawiera. Niemniej jednak, daje się odczuć pewien niedosyt w tym zakresie, tak w kontekście kryteriów wyboru narzędzi badawczych, jak i warunków brzegowych omawianego podejścia badawczego. Transferując opis metodologii zawartej w rozdziale 6. do części wstępnej można byłoby zyskać właściwą przestrzeń, a łącząc z koncepcją badań – podkreślić nowatorstwo zastosowanej procedury analitycznej i kluczowy wpływ na rozwój dyscypliny geografia społeczno-ekonomiczna i gospodarka przestrzenna.

Wyniki pogłębionych studiów literaturowych znajdują odzwierciedlenie w rozdziale 2. *Gender and environment: theoretical framework of the research*. Lektura tego rozdziału dostarcza solidnych fundamentów teoretycznych do badań zogniskowanych wokół perspektywy feministycznej. Doktorantka szeroko omawia definicję sprawiedliwości środowiskowej wskazując na potrzebę rozumienia socjologicznego, co oczywiście jest zasadne. Zwraca uwagę na istotną kwestię relacji między płciami, w jaki sposób wzmacniają one władzę i hierarchię w społecznościach poprzez stosowanie różnorodnych środków opresyjnych. Doktorantka nie uniknęła jednak pewnych uproszczeń, które pozostawione bez właściwego wyjaśnienia mogą budzić wątpliwości. Do takich należy stwierdzenie, że utrzymywanie nierówności płci jest wskaźnikiem nierówności środowiskowych (s. 23). Tak sformułowana teza wymaga szerszego kontekstu teoretycznego, uwzględnienia uwarunkowań przestrzennych. Nie wydaje się, aby wystarczające było przytoczenie argumentu, że kobiety ponoszą większe ryzyko związane z degradacją środowiska ze względu na zróżnicowany zakres codziennych obowiązków. Pisząc, że płeć polaryzuje dostęp do zasobów, warto byłoby także uzupełnić, że istotnymi zmiennymi są czynniki finansowe, materialne i inne wykraczające poza definicję płci. W mojej ocenie zbyt wąsko potraktowano geografię nierówności środowiskowych, a dostarcza ona wiele możliwości analitycznych i poznawczych, szczególnie w połączeniu z geografią feministyczną, nie zaś jako jej część.

Reasumując, aby lepiej poznać, zrozumieć i uświadomić sobie znaczenie płci w politykach środowiskowych i działaniach mitygacyjnych, cennym zabiegiem byłoby ustrukturyzowanie kwestii teoretycznych, uwypuklenie kierunków badawczych, zasadniczej problematyki i zagadnień obecnych w dyskursie naukowym, np. w odniesieniu do wiodącej roli kobiety w rozumieniu ekosystemów naturalnych. Ponadto, ogromną wartością dodaną pracy, z punktu widzenia przesłanek metodologiczno-teoretycznych, byłoby opracowanie koncepcji, która mogłaby stanowić ramy badań dotyczących przeobrażeń środowiskowych i ich skutków pośrednicząc rozumieniem socjologicznym w połączeniu z przestrzennym. Ogromnie

zachęcam Doktorantkę do rozwoju badań i wypracowania takiego interdyscyplinarnego konceptu.

Podnoszona w kolejnych rozdziałach (3. i 4.) koncepcja nierówności społeczno-przestrzennych wydaje się być nadrzędną z uwagi na poruszaną problematykę, dlatego kluczowa jest uważność i konsekwencja w stosowanych definicjach. Pojawiające się terminy takie jak: nierówności społeczne vs. nierówności społeczno-przestrzenne, rozwój zrównoważony czy rezyliencja, wymagają reżimu definicyjnego, co powinno być odzwierciedlone także we właściwych odniesieniach. Uwzględniając tematykę kolonializmu polecam też uwadze kwestie związane z neokolonializmem, który jest konsekwencją podziału władzy, zależności tworzonych przez ponadregionalne i ponadnarodowe podmioty prywatne, a w rezultacie prowadzi do pogłębiania istniejących dysproporcji, drenażu lokalnych zasobów i przesunięcie środka ciężkości gospodarczej poza system lokalny.

Z poznawczego punktu widzenia niezwykle interesujące są doniesienia Doktorantki, iż obecnie w literaturze są wskazywane nowe szanse jakie mogą pojawić się w regionach arktycznych w wyniku topnienia pokrywy śnieżnej, np. lepszy dostęp do ropy naftowej. Ten niepokojący i kuszący efekt (oraz inne) wymaga dalszych badań, szczególnie angażujących geografów, którzy łączą dwie perspektywy badawcze: społeczną i przyrodniczą. Stąd też, równie ważne, z punktu widzenia budowania perspektywy poznawczej, jak i aplikacyjnej pracy, jest syntetyczne zestawienie potencjalnych skutków zmiany klimatu czytelnich w przestrzeniach arktycznych, które nie mają i nie będą miały wyłącznie wymiaru lokalnego, ewentualnie regionalnego, ale przede wszystkim globalny. Za kluczową wartość pracy należy zatem uznać wniosek, że zarządzanie Arktyką wymaga porozumień i sojuszy ponad narodami, bo tylko zintegrowane podejście umożliwi efektywne przeobrażenia.

Charakteryzując regiony arktyczne Doktorantka skupiła się przede wszystkim na czynnikach demograficznych. Słusznym wydaje się więc uzupełnienie treści manuskryptu o piramidy ludności według wieku i płci przygotowane dla regionów arktycznych i szerszego poziomu krajów arktycznych, co zdecydowanie usprawniłoby definiowanie na jakim etapie rozwoju demograficznego znajdują się analizowane obszary. Te niedociągnięcia analityczne są balansowane przez dosyć rozległe charakterystyki ruchu migracyjnego kobiet generowanego słabą kondycją gospodarczą obszarów arktycznych lub ich monofunkcyjnym charakterem definiowanym przez przemysł ciężki. Cenną kwestią jest zwrócenie uwagi, że potrzeby społeczeństw peryferyjnych, marginalizowanych, są odmienne od miejskich społeczności zamieszkujących centra społeczno-gospodarcze. Obszary peryferyjne muszą się mierzyć ze skutkami pogarszającej się sytuacji demograficznej, a w ślad za nią redukcją placówek

usługowych i utrudnionym dostępem do usług publicznych, tak istotnych dla budowania dobrostanu ludności. Słusznie, że Doktorantka podjęła się próby przybliżenia definicji Arktyki w oparciu o wyniki studiów literaturowych, ale cennym komponentem tej części badań byłyby także próba autorskiej definicji regionu arktycznego osadzonej w kontekstach społeczno-kulturowym i przestrzennym.

Tytuł niezwykle interesującego rozdziału piątego wymaga doprecyzowania, iż dotyczy on nordyckich regionów arktycznych, tak aby właściwie odzwierciedlał treść zawartą w tym rozdziale pracy doktorskiej. Doceniając skrupulatność i szeroko zakrojony zakres prac podjętych w celu prześledzenia historii i kształtowania się polityk arktycznych w krajach nordyckich dostrzegalny jest niedosyt w zakresie syntetycznego ujęcia horyzontalnego podejmowanego problemu. Jednym z możliwych kierunków działań jest propozycja podsumowania analiz dyskursu publicznego prowadzonego w wyselekcjonowanych do badań krajach chociażby w postaci tabelarycznej, która w sumaryczny sposób ilustrowałaby podjęte kierunki działań, wskazywała podmioty odpowiedzialne za ich wdrażanie, oczekiwane rezultaty i in. Można także, korzystając z dostępnych narzędzi analitycznych, podjąć próbę oceny owych polityk, wskazując ich mocne i słabe strony oraz ograniczenia ich realizacji. Takie uzupełnienie pozwoliłoby z pewnością uzyskać szerszą perspektywę analityczną, ale też kognitywną.

Zastanawiam się również czy bezpośrednie połączenie podrozdziału metodologicznego z wynikami empirii (rozdział 6.) nie zakłóca przekazu obu części i nie ogranicza właściwego uwypuklenia fundamentu pracy badawczej jakim jest zastosowana metodologia. Co widać chociażby poprzez pryzmat niezwykle oszczędnego opisu wykorzystanych narzędzi badawczych, o czym pisałam już wcześniej. Dokonując analizy sytuacji w badanych krajach i ich regionach arktycznych bardzo celnie Doktorantka punktuje poziom zamożności społeczeństwa i pozycję społeczną jako wiodące zmienne zakresu i tempa transformacji ekologicznej i energetycznej. Dostępność środków finansowych ułatwia przejście energetyczne i zdobywanie funduszy publicznych, a brak – ogranicza. W konsekwencji zyskują dobrze sytuowani mieszkańcy miast, a marginalizowane są osoby z peryferyjnych terenów, w tym seniorzy. Co w przypadku braku zahamowania tych dysproporcji może prowadzić do wykluczenia energetycznego czy ubóstwa energetycznego społeczeństw. Konkluzja ta z pewnością nie ma tylko i wyłącznie charakteru regionalnego.

Wartością dodaną pracy jest także uwypuklenie różnic wewnątrzsystemowych w poszczególnych regionach arktycznych krajów wybranych do analizy, a także wyzwania demograficzno-społecznych, z którymi mierzą się lokalne społeczności wobec nasilającego się

ruchu migracyjnego i depopulacyjnego. Wyartykułowanie potrzeby, a właściwie konieczności zwrócenia większej uwagi na aspekty społeczne i przestrzenne (konkurencja o przestrzeń) w kreowaniu długofalowych polityk klimatycznych również wzmacnia przekaz recenzowanej rozprawy doktorskiej. Zgadzam się z Doktorantką, że niezagospodarowane zasoby społeczne reprezentowane przez kobiety wymagają właściwego uruchomienia i dają pewien asumpt do dynamizacji przeobrażeń energetycznych. Inkluzywność, rozumiana jako włączanie wszystkich interesariuszy na każdym etapie zachodzących przemian gwarantuje synergię różnorodnych perspektyw, a ta umożliwi wypracowanie kompleksowych i spójnych rozwiązań stanowiących odpowiedź na potrzeby różnych grup i kategorii społecznych. Pozwala także wykształcić responsywną postawę, która jest niezbędna wobec nasilających się współczesnych kryzysów i fluktuacji, także środowiskowych.

Zapoznając się z treścią niniejszej rozprawy doktorskiej można napotkać też kliszowe, nie do końca wyjaśnione stwierdzenia, np. o tym iż transformacja energetyczna ma większy wpływ na mężczyzn z racji ich wysokiego udziału wśród pracowników sektora energetycznego. Oczywiście jest to pewien wycinek rzeczywistości, ale skutki ewentualnej redukcji etatów w sektorze energetycznym są odczuwalne także przez rodziny tych pracowników. Wniosek o działalności mężczyzn jako głównego wyzwalacza emisji i zużycia energii, też nie jest do końca uzasadniony, bowiem wysoki poziom maskulinizacji sektorów energetycznego i transportowego nie oznacza, iż ci pracownicy to monolit społeczny o jednakowych poglądach, postawach i zachowaniach. Wektor efektywnych i trwałych przeobrażeń lokuje się w zmianach systemowych, a strukturę zatrudnienia według płci należy traktować raczej jako pokłosie owych przekształceń lub ich braku. Co jest niezwykle istotne przy tego typu analizach i konstrukcji konkluzji, to fakt, że korelacja oznacza współwystępowanie, ale nie wskazuje na jednoznaczną współzależność. Zgadzam się z Doktorantką, że upowszechnianie energetyki rozproszonej, obywatelskiej, małoskalowej jest pożądanym kierunkiem zmian i budowania bezpieczeństwa energetycznego. Nie jestem zaś przekonana czy proces ten jest skorelowany ze zwiększeniem się udziału kobiet w decyzjach konsumenckich dotyczących energetyki. Rekomendowałabym również pewną ostrożność podczas formułowania jednoznacznego stwierdzenia, że funkcjonowanie kobiet wiąże się z niższą emisją gazów cieplarnianych, bo w mniejszym zakresie są użytkowniczkami samochodów osobowych i konsumentkami czerwonego mięsa. Literatura podaje wiele przykładów stylu życia kobiet uwarunkowanego korzystaniem z samochodu osobowego, np. podczas pełnienia funkcji rodzinnego szofera dowożąc dzieci do szkoły czy na zajęcia dodatkowe. Moglibyśmy także wskazać i omówić rolę przemysłu beauty w emisji gazów cieplarnianych i zaangażowanie kobiet w ten sektor

gospodarki. Warto także tutaj wziąć pod uwagę dysproporcje w średniej długości życia mężczyzn i kobiet w poszczególnych krajach i regionach.

Lektura części empirycznej rozprawy doktorskiej skłania także do wniosku o niedostatecznym wykorzystaniu cennego materiału źródłowego pochodzącego z wywiadów, których przygotowanie i przeprowadzenie wymagało zapewne dużych nakładów czasu, siły i zaangażowania Autorki pracy doktorskiej, szczególnie że respondenci reprezentowali różne kraje i instytucje. Aby lepiej go wykorzystać warto byłoby wykonać syntezę treści wywiadów w celu identyfikacji punktów stycznych i różnicujących sytuację w obszarach arktycznych w wybranych do badań krajach nordyckich. Uzyskana w ten sposób perspektywa społeczna mogłaby być skonfrontowana z perspektywą polityczną. Zastosowanie analizy horyzontalnej wzmocniłoby uświadamianie wiedzy ukrytej i tworzenie polityk opartych na dowodach.

Struktura ostatniego rozdziału pracy zawierającego wnioski została zbudowana w oparciu o cztery szczegółowe pytania badawcze sformułowane we wstępie pracy. Na wszystkie pytania Doktorantka odpowiedziała dosyć obszernie w formie odrębnych podrozdziałów. Właściwie zidentyfikowała sytuację społeczno-gospodarczą krajów arktycznych ze szczególnym uwzględnieniem regionów i społeczności marginalizowanych i wynikające z niej wyzwania. Scharakteryzowała krajowe polityki i dokumenty strategiczne definiujące kierunki działań, aby następnie prześledzić strategię nordyckich państw arktycznych w świetle ewaluacji feministycznej. Odpowiedź na ostatnie pytanie, które kładzie nacisk na wymiar aplikacyjny badań, zawiera rekomendacje usprawnienia działań publicznych, w tym rygorystyczne podejście do dystrybucji środków finansowych i inkluzywne polityki. Rekomendacje te jeszcze dobitniej zostały wyartykułowane w ostatnim podrozdziale wniosków. Akcent jest położony na wzmocnienie sprawczości kobiet, ale co niezwykle ważne to fakt, że Doktorantka nie postuluje prostego wzrostu udziału kobiet w gremiach decyzyjnych jako panaceum na niwelowanie nierówności społeczno-przestrzennych, ale podkreśla istotność dostępu do zróżnicowanych zasobów, doświadczeń i zindywidualizowanej wiedzy, jakimi dysponują kobiety. Synergia tych pluralistycznych postaw może być z powodzeniem wykorzystana do tworzenia responsywnych, terytorializowanych strategii mitygacyjnych i adaptacyjnych.

Konkluzja

Recenzowana rozprawa doktorska pt. „Climate change response in the European Arctic states from the feminist perspective” stanowi oryginalne rozwiązanie problemu naukowego, a Autorka niniejszej dysertacji wykazuje się bardzo dobrą wiedzą teoretyczną w dyscyplinie geografia społeczno-ekonomiczna i gospodarka przestrzenna, a także umiejętnością samodzielnego zaplanowania i realizacji badań naukowych.

Wskazane uwagi i zastrzeżenia nie wpływają na całościowy odbiór niniejszej rozprawy doktorskiej, którą oceniam pozytywnie. Stwierdzam, że przedłożona do recenzji dysertacja spełnia ustawowe wymogi Ustawy z 20 lipca 2018 r. Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce (Dz. U. 2018 poz. 1668) oraz wymogi stawiane pracom doktorskim w dyscyplinie geografia społeczno-ekonomiczna i gospodarka przestrzenna. W związku z powyższym wnioskuję do Rady Naukowej Instytutu Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej Wydział Nauk o Ziemi i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie o dopuszczenie P. mgr Viktorii Verezhak do dalszych etapów przewodu doktorskiego.